

Denna ojämna utveckling, som till stor del kan beskrivas som en stagnerande agrar utveckling, är den viktigaste förklaringen till att livsmedelsproduktionen inte kunde hålla jämna steg med befolkningsökningen. Men vad sysslade de allt fler människorna med? För att förstå 1600-talet måste en utvikning till de icke-agrara näringarna göras.

De två tecknarna betraktar kvinnor, barn och boskap, utanför Karlskrona i Blekinge.

SEKUNDÄRPRODUKTION

Livsmedelssektorn är primärproduktion i den meningen att den tillfredsställer våra primära behov. Övrig produktion av varor kan betraktas som sekundärproduktion: hantverk, industriell verksamhet och handel. Därtill kom tertiärsektorn, tjänsteproduktionen, som för äldre tider är svår att särskilja från kyrka, adel och stat.

Under 1600-talet utvecklades den sekundära produktionen kraftigt och tog allt större del av samhällets resurser i anspråk. Dess andel hade växt sedan medeltiden, men på 1600-talet fick den icke-agrara produktionen en så central ställning att den kom att bestämma samhällsutvecklingen som helhet.

I övriga Västeuropa, i länder som England och Tyskland, hade den samhälleliga arbetsdelningen redan under medeltiden skapat

en ganska omfattande urbanisering och en symbios mellan hantverkare å ena sidan och jordbrukare å den andra. I Sverige kom utvecklingen delvis att ta denna form med fler städer och industrier. Men i hög grad tog den en annan form, med en expanderande sekundärproduktion inom bondehushållet. Allt fler på landsbygden ägnade allt större del av sin tid åt annat än jordbruk.

Skogen nyttjas

Med undantag av de ganska begränsade slättbygderna var de odlade ytorna i Sverige små öppningar i ett täcke av skog. Skogen var viktig som betesmark, jaktmark och för nyttigheter som örter och bisvärmare. Där fanns också virket till en materiell kultur baserad på trä.

De tillgängliga resurserna var så mångsidiga och utmarkens omfattning så väldig att de inte alla kunde nyttjas samtidigt. Den tillgängliga arbetstiden satte gränser. Detta medförde i sin tur att utmarken alltid kunde exploateras lite till. Ytterligare en produktionsgren kunde startas eller en redan befintlig vidgas till en helt ny skala.

Det mångsidiga utnyttjandet var i första hand avsett för husbehov. Virke till byggnader och hägnader, ämnen till redskap och husgeråd, ved till bränsle togs ur skogen. Allmogen såg på naturen på ett annat sätt än vi betraktar den i dag. Där fanns ett ämne till ett lieorv, där växte goda störrar till hägnaden. Varje man skulle kunna snickra ihop det nödvändigaste i svårighetsgrad upp till en kälke.

Nyttjandet av utmarksresurser i större skala för att föra ut produkter till försäljning eller skattebetalning, hade en annan karaktär. En sådan intensiv exploatering förutsatte alltid en regional specialisering. Ett kunnande skulle etableras, lämpliga markområden förberedas, äganderätt utredas och en infrastruktur etableras med transportmöjligheter, kreditflöden och överenskommelser med uppköpare eller skattefogdar. När dessa samhälleliga förutsättningar etablerats kunde en region under århundraden ha övertag över en annan region, trots att båda hade samma naturförutsättningar.

1500-talets erövring av och befolkande av utmarken blev en förutsättning för 1600-talets fortsatta expansion mot utmarken, som hade en annan inriktning.

Järn och koppar

Sverige hade exporterat järn sedan tidig medeltid. Övergången från myrmalm till gruvdrift hade skapat Bergslagen, som hade sitt centrum i gruvområdet i södra Dalarna, norra och västra Västmanland och norra Närke.

Under 1500-talet ökade metallproduktionen och den förbättrades kvalitativt. Järnet smiddes inte längre ut i små osmundar om några hektogram utan hamrades till långa stänger av bättre kvalitet (malmexport tillhör en långt senare tid). Mot slutet av 1500-talet hade stångjärnet blivit dominerade i exporten.

Den inhemska konsumtionen är svår att skatta, men sannolikt har den under hela perioden utgjort en mindre del, kanske omkring 10–15 % av den totala produktionen. Exporten går lättare att skatta, även om det också för den finns mörkertal, som smuggling av myrmalm från Småland eller adelns handel som inte behövde förtullas. Vid 1500-talets mitt låg den registrerade exporten på omkring 4 000 ton järn per år, vilket var en tredubbling av exporten jämfört med medeltidens slut. Mängden ökade mot slutet av 1500-talet, men språnget i järnproduktionen kom under 1620- och 1630-talen då exporten fördubblades. Därefter fortsatte ökningen av järnexporten under hela århundradet och nådde vid sekelskiftet 1700 omkring 30 000 ton.

För att inte tillgänglig skog och arbetskraft skulle ta slut presades, med statsmaktens hjälp, bruksnäringen bort från gruvområdena. Redan i slutet av 1500-talet hade Värmland fått en betydande ställning i järntillverkningen, och under följande århundrade spreds bruksnäringen över skogsbygderna i Gästrikland, norra Uppland, en stor del av Dalarna, Västmanland, Närke och Värmland, in i västra Södermanland, norra Östergötland, nordligaste Västergötland och även delar av norra Småland.

Därtill kom kopparn med vilken staten bekostade en stor del av de direkta utgifterna för krigföringen. Kopparexporten upplevde en mer spektakulär utveckling med en ökning från knappt 100 ton i slutet av 1500-talet till 2 000 ton från 1600-talets mitt fram till dess slutskede. Till skillnad från järnet föll kopparproduktionen mot slutet av århundradet.

Det största arbetet i järnhanteringen låg inte i gruvor och bruk, utan hos bönderna. Kolning, transporter av kol, malm och järn sköttes av bönder. Dessa moment utgjorde omkring sju till åtta tiondelar av arbetet för att producera en viss mängd järn. Detsamma gällde kopparn.

På en karta över Falu gruva från 1683 avbildas bergsmannen med hustru till vänster. Hans drängar lastar malm i en kärra.

Arbetsåtgången för bönderna i mitten av 1600-talet kan för järnproduktionen skattas till mellan tre och fyra miljoner arbetsdagar per år, och för kopparslag till omkring en miljon dagsverken. Detta betyder att förutom de som varit bergsmän, där de flesta för övrigt haft ett jordbruk att sköta, så har stora delar av den vuxna befolkningen i skogsbygderna i Mellansverige och södra Nord- sverige bidragit med arbete i järnproduktionen under en till två månader, ibland mer, per år. Männens utförde huvuddelen av arbetet, men även kvinnorna deltog. Arbetet kunde visserligen göras vintertid, jordbrukets lågsäsong, men har ändå inneburit ett kraftigt ökat arbetsuttag av befolkningen.

Järnet och kopparslag gav Sverige en helt ny ställning i den europeiska handeln. I England hade skogsresurserna under medeltiden förötts och trots goda järnfyndigheter fick landet vänta till den industriella revolutionen och stenkölet innan den inhemska järnproduktionen åter kunde öka. På 1600-talet täckte importen från Sverige ungefär 40 % av behovet i England. Inom kopparslaghandeln fick Sverige en monopolställning i Europa under 1600-talet.

Vidareförädlingen i landet gjorde att den inhemska konsumtionen steg i takt med exporten. Tillverkning av kanoner, gevär, pikar och värjor växte fram överallt, främst på landsbygden. Även styckegjuterier, där kanonerna (styckena) tillverkades, behövde skog. De flesta låg i Södermanland och Östergötland, med Finspång

som ledande. Smidet av de mindre persedlarna utvecklades delvis som ett bondesmede. På landsbygden i Hälsingland, norra Uppland, Närke och norra Småland borrades bössor och smiddes pikar. Den svenska hären var till stor del självförsörjande med krigsmateriel, och Sverige kunde till och med exportera.

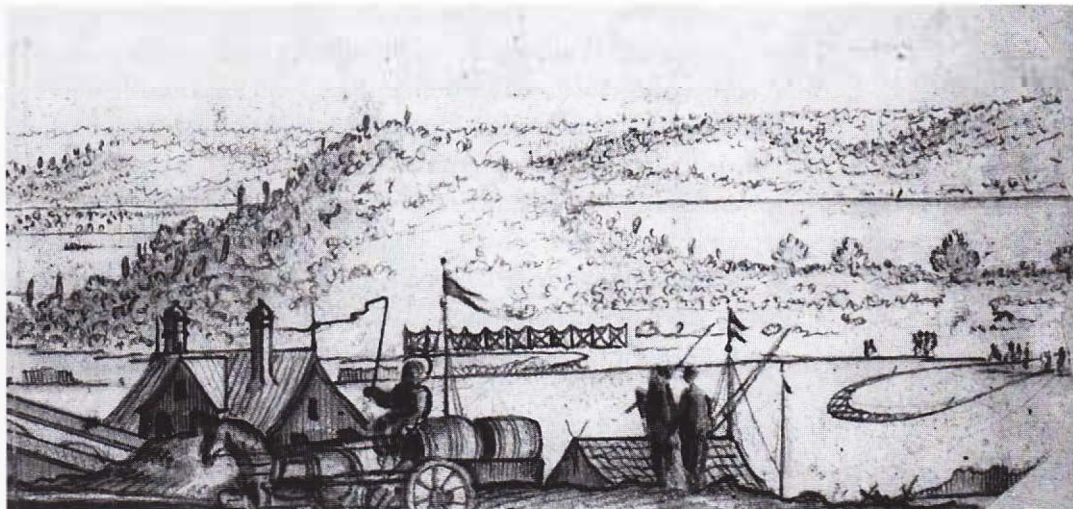
Till bergsbruket och vapenproduktionen sökte sig de unga männen eftersom de där var skyddade mot utskrivning. Detta var en av huvudorsakerna till den massiva driften av folk bort från slättbygderna mot de expansiva skogsbygderna.

Tjära och pottaska

Järn och koppar utgjorde omkring 80 % av exportens värde. Även resten av exporten dominerades av skogsprodukter. Tjära, och beck som är en vidareförädling, användes under 1600-talet främst för att impregnera skeppsvirke. Både handelsflottor och krigsflottor ökade kraftigt, och behovet av tjära steg. Tidigare hade tjäran tagits från Baltikum och Preussen, men Sverige kunde genom en snabb ökning av produktionen på 1620-talet rycka åt sig ledningen i Europa. Först i början av 1700-talet utmanades det svenska tjärmonopolet på den internationella marknaden av import från Nordamerika.

I mitten av 1500-talet exporterades omkring 400 000 liter tjära, och därefter mångdubblades exporten, med en särskilt snabb ökning efter sekelskiftet. Från 1640-talet till århundradets slut var exporten mellan 12 och 15 miljoner liter tjära. Av detta kom mellan två tredjedelar och tre fjärdedelar från den finska riksdelen,

Suecia-teckningarna är fyllda med bönder som transporterar varor på vägarna, och det behöver inte enbart vara en schablon. Här syns en kärre med tunnor utanför Margretelund. I bakgrunden drar några män not.

varav det mesta från Österbotten. Den övriga tjäran kom huvudsakligen från Småland. Räknat i dagsverken har tjära som exporterades från Småland krävt omkring en kvarts miljon dagsverken per år. (Därtill kom givetvis den tjära som tillverkades för de lokala behoven.)

Tjära gjordes av tall. En produkt som framställdes av lövskog var pottaska. Denna hade flera användningsområden, exempelvis till glas och såpa, men exporten gick främst till att färga tyg i Nederländerna. En nästan obefintlig export ökade snabbt i mitten av 1600-talet till 1 300–1 800 ton per år. Pottaskan gjordes i Småland, Blekinge, Halland och norra Skåne. Arbetstidsåtgången har inte beräknats, men har varit mindre än den som gick åt till tjära.

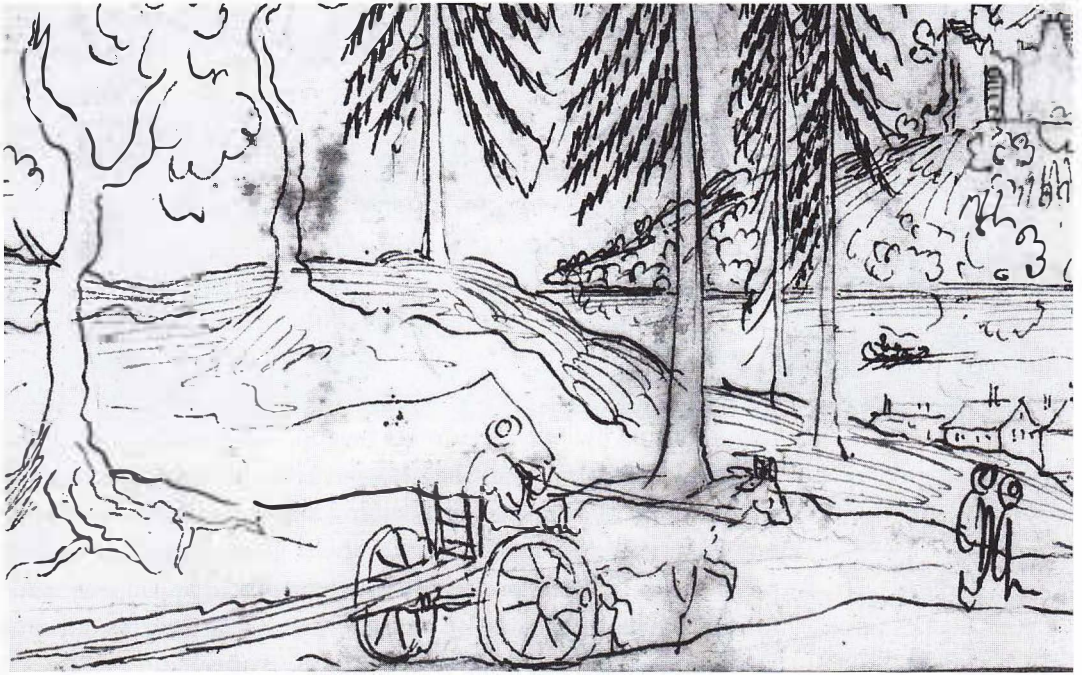
Övrig icke-agrar produktion

Det fanns också en rad andra områden där den icke-agrara produktionen ökade. Uppbyggnaden av en stor flotta krävde bord och master vilket bidrog till att ekskogarna högs ut.

Salpetersjudningen var en annan viktig del av den militära satsningen. Ur den urinindränkta jorden under fähusen hämtades material till kruttillverkningen. Kronan hade sedan 1500-talet försökt organisera en inhemska produktion, och från 1640-talet byggdes en statlig organisation upp. Närmare ett tusental salpetersjudare, många av dem från Kronoberg, arbetade över större delen av landet, upp till Uppland, med att samla ihop salpeterjord. På dessa sätt drogs mängder av näringsrik jord från jordbruk till krig.

Produktionen för den inhemska civila marknaden ökade. I Sjuhäradshäradshandeln i Västergötland kombinerades allmogesmidet och textilframställningen med gårdfarihandel. Denna gårdfarihandel var parallell med handelsökningen inom landet som helhet. Redan i slutet av 1500-talet nämns västgötar som handlar med tyg i olika delar av landet. År 1622 anlades Borås för att staten skulle få någon kontroll över allmogens handel. Denna verksamhet fick samma effekt som produktionen av järn, koppar och tjära. Arbetsåtgången utanför jordbruket ökade. Kvinnornas arbetskraft engagerades i den hemslöjd som var basen för knallarnas verksamhet.

Ytterligare exempel kan räknas upp: lin från Hälsingland, huggen sten från Öland, städernas ökade roll i Norrland. Längderna för inrikestillarna är svårtolkade, men visar på en konstant ökning av den inre handeln under 1600-talet. Den ökade samhälls-

ga arbetsdelningen gick som en underström genom all verksamhet.

Har den ökade samhälleliga arbetsdelningen lett till stigande välstånd? Den totala mängden produkter har blivit större, och sannolikt skulle någon form av "bruttonationalproduktsberäkning" kunna visa en stigande total produktion i hela samhället. Emellertid gick en stor del av den nya produktionen på hushållsnivå åt till att betala stigande skatter. Vad gäller livsmedel har levnadsstandarden sjunkit.

En sak är helt klar: produktionsökningen inom de icke-agrara sektorerna har varit betydligt snabbare än befolkningsökningen. Detta förklarar var arbetstiden satsades när befolkningen ökade.

TIDENS KNAPPHET

Reformationen brukar skyllas för att ha skapat pliktmänniskan. Från reformationen kom också det tryckta ordet att betyda mer, även om det skulle dröja innan tryckta skrifter fick en allmän spridning bland folket. Hela bibeln trycktes sällan, men under 1600-talet kom flera av bibelns böcker i ett antal upplagor. Vid sidan av Psaltaren var Salomos ordspråksbok en av de mest populära, som trycktes i flera upplagor. Betoningen i dessa samlingar av levnads-

En man kör med en släpa vid Almarestäket. Släpor förekommer flera gånger i Sueciabilderna, och att de var vanliga framgår av att överheten försökte förbjuda bönderna att använda dem vid körslor av ömtåligare varor.